

9. Там само, спр. 11.
10. Там само, спр. 56.
11. Там само, спр. 134.
12. Там само, спр. 176.
13. Там само, спр. 188.
14. Там само, спр. 199.
15. Там само, спр. 211.
16. Там само, спр. 279.
17. Там само, спр. 332.
18. Там само, спр. 333.
19. Там само, спр. 423.
20. Ісайкіна О.Д. Побут і дозвілля міського населення України в повоєнний період (1945–1953 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Ісайкіна Олена Дмитрівна. – Київ, 2006. – 240 с.
21. Карнабіда А.А. Чернігів: Архітектурно – історичний нарис. – 2-е вид., перероб. і доп. / А.А. Карнабіда. – Київ: Будівельник, 1980. – 128 с.
22. Ковпак Л.В. Соціально-побутові умови життя населення України у другій половині ХХ ст. (1945–2000 рр.) / Л.В.Ковпак. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2003. – 250 с.
23. Кононенко В.В. Суспільно-політичні настрої та моральний стан населення України в повоєнний період (1945–1953 рр.): Дис. канд. іст. наук 07.00.01 / Вінницький державний педагогічний університет ім. М.Коцюбинського. – Вінниця, 2004. – 231 с.
24. Красножон Н.Г. Загальноосвітня школа України в контексті суспільно-політичного життя (1943–1953 рр.): Дис. канд. іст. наук 07.00.01 / Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет ім. Г.Сковороди. – Переяслав-Хмельницький, 2002. – 210 с.
25. Леус В.М. Чернігів. Погляд через століття / В.М. Леус. – Київ: «Мистецтво», 1990. – 168 с.
26. Медико-санитарные последствия войны и мероприятия по их ликвидации. Труды второй конференции (17-19 декабря 1946 г.). – М.: Академия медицинских наук СССР, 1948. – Т.1. – 175 с.
27. Навести порядок в коммунальному господарстві // Деснянська правда. – 2 вересня 1950. – № 174. – С. 3.
28. Про дрібниці, які не помічають керівники міськради // Деснянська правда. – 1 грудня 1946. – № 238. – С. 6.
29. Руденко В.Я. Чернігов: из века в век / В.Я. Руденко. – Чернігов, 2007. – 48 с.
30. Сапон В. Вулиці старого Чернігова: історико-краєзнавчі етюди / В. Сапон. – Чернігів: Деснянська правда, 2007. – 128 с.
31. Чи можна з цим миритися // Деснянська правда. – 14 травня 1950. – № 95. – С. 3.
32. Яцура М.Т. Краєзнавчі матеріали з історії Чернігівщини / М.Т. Яцура. – К., 1968. – 169 с.
33. Яцура М.Т. Чернігів: Короткий історичний нарис / М.Т.Яцура, І.І. Єдомаха. – Київ: Радянська школа, 1958. – 136 с.

Баклажко О.А. Санитарная очистка Чернигова как составная повседневной жизни в 1943–1953 гг.

В статье отображено состояние санитарной очистки города Чернигова в 1943–1953 гг и его влияние на здоровье и жизнедеятельность горожан.

Ключевые слова: санитарное состояние, ассенизационный обоз, мусор, нечистоты, выгребные ямы, дворники, инфекционные заболевания.

Baklzhko O.O. Sanitary cleaning of Chernihiv as a component of everyday life in 1943–1953

The article reflected the state of sanitary cleaning in the city of Chernihiv in 1943–1953 and its impact on the health and livelihoods of citizens.

Key words: sanitary state, cesspoolage service, garbage, sewage, cesspools, cleaners, infectious disease.

13.03.2013 р.

УДК 821.161.2–94Довженко:355.48(430:477) «1939/1945»

Т.П. Демченко

**РОЛЬ «ЩОДЕННИКА» О. ДОВЖЕНКА
У ФОРМУВАННІ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ
ПРО ДРУГУ СВІТОВУ ВІЙНУ**

У контексті підходів сучасної української історіографії у статті аналізується значення «Щоденника» О. Довженка як унікального джерела формування історичної пам'яті про останню війну.

Ключові слова: Друга світова війна, український народ, моделі історичної пам'яті, «Щоденник».

«Щоденник» Олександра Довженка по праву вважається одним із найавторитетніших джерел з висвітлення історії України у роки Другої світової війни. Дослідники відзначають правдивість, достовірність його записів, вказують, що автор «добре розумів геостратегічне і геополітичне значення України у світовій, а тим більше європейській історії» [1, 8-9]. Безумовно, що даний документ особового походження відіграє унікальну роль і в процесі формування історичної пам'яті про війну.

Як відомо, «здатність етносу до самоорганізації та розвитку визначається особливостями його перцепції (сприйняття), історичної пам'яті, уяви, розуму, волі. Колективна пам'ять є формою зберігання значущої інформації, символів, образів, нормативних стереотипів, прецедентів тощо. Формою соціального контролю над пам'яттю є уживана в суспільстві та чи інша модель історичного опису (дискурс історії). [...] Та чи інша конфігурація усіх цих ментальних складових певної спільноти становить ментальний комплекс цієї спільноти, до якого, зрештою, прив'язана національна модель бачення світу, що має регулятивний вплив на організацію всього соціуму й здійснення відповідних внутрішньо- та зовнішньополітичних акцій» [2, 131-132].

Цей процес є надзвичайно складним і суперечливим, що й демонструє стан сучасного українського суспільства. Конкретизуючи проблему, важко не погодитися з висновком В. Гриневича: «Офіційну політику України щодо пам'яті про Другу світову війну можна загалом схарактеризувати як спробу об'єднати складники «старої» (радянської) та «нової» (західної) традиції в новій моделі. З одного боку, Україна інколи схиляється до надмірної ідеалізації попередньої війни та створення міфів шляхом конструювання нових символічних систем для опису «героїв» та «ворогів». З іншого – в офіційних оцінках війни з боку найвищого українського керівництва помітні антикомуністичні та антиімперіалістичні мотиви. У цьому плані українська модель історичної пам'яті [...] дуже нагадує моделі пам'яті, вироблені в низці посткомуністичних країн Європи» [3].

Фундаментальний двотомник нарисів «Україна в Другій світовій війні» продемонстрував прагнення

істориків до подальшої розробки і вкорінення саме такого підходу до формування історичної пам'яті. Останній розділ включає в себе й детально опрацьовану тему: «Меморіалізація пам'яті», зокрема, ґрунтовний нарис Л. Легасової та Н. Шевченко «Україна в Другій світовій війні у музейному просторі», де доречно використано й одне суттєве спостереження О. Довженка, запозичене із його «Щоденника» [4, кн. 2, 932]. Позиція істориків поступово знаходить підтримку і в широких колах громадськості, висвітлюється на шпальтах газет [5]. На початку березня Чернігівщина вшанувала пам'ять безвинних жертв спаленого нацистами у 1943 р. райцентру Корюківка. Своєрідним камертоном до розмови за «круглим столом» напередодні траурної церемонії стали слова журналіста С. Павленка: «Питання історичної правди, хоч би якою вона була, завжди актуальне для загалу, суспільства. На перший погляд, начебто все відомо про корюківську трагедію. Але разом з тим, не секрет, є питання, на які треба шукати відповіді, не оминаючи гострі кути» [6, 6]. У принциповому небажанні щось приховувати, а щось підправляти, зрештовувати проявляються ознаки довженківського підходу до нелегких проблем війни.

Нарешті, особливої актуальності запропонованій темі надає інформація про те, що готується повне видання славнозвісного «Щоденника». Українські ЗМІ писали про завершення роботи над його упорядкуванням [7, 14]. На початку березня з'явилися повідомлення, що видання «Олександр Довженко. Щоденникові записи. 1939-1956 рр.» побачило світ у харківському видавництві «Фоліо» [8, 14].

Найповніше на сьогодні уявлення про історико-політичні аспекти життєвого шляху О. Довженка дає монографія В. Марочка [9]. Автор переконливо доказує, що загалом позитивний, успішний, хоча й непевний з огляду на залежність від прихильності вождя, статус О. Довженка розлетівся вщент після нападу нацистської Німеччини на Радянський Союз: «Війна пробудила в Довженкові характерний для кожної людини інстинкт самозбереження, але не власного, насамперед національної ідентичності українців, їхньої культури» [9, 196]. Українською візитівкою у ті страшні роки може слугувати його знаменитий сценарій «Україна в огні» і не менш знаменитий «Щоденник». Здається, більше ніде «гірка правда війни» не була виявлена з такою нещадною прямоотою, а захист простих людей – українців, що найбільше потерпали від її закономірностей і випадковостей, ніде не прозвучав так щиро і людяно. Суттєве значення для розуміння ролі щоденникових записів має й розвідка М. Ковалю [10]. Історик однією з можливих причин переслідування письменника, що зрештою привело до судилища у кремлівських стінах, вважає якраз ту обставину, що «партійне керівництво» дізналося про зміст «Щоденника» [10, 109]. Зустріч з розгніваним вождем тривала більше години, але здалася Довженкові «вічністю». Своє сприйняття її він довірив сторінкам

щоденника [11, 328]. Мабуть, немає в Україні освіченої людини, яка б не читала сповнених гіркоти рядків.

Доступний сьогодні текст «Щоденника», як відомо, охоплює 1941-1956 рр. Тема війни домінує, спливає у різних варіаціях й упродовж повоєнних років. Для даної роботи був використаний текст, розміщений у виданні 2001 р. [11]. Мета її – з'ясувати основні складники критичного осмислення О. Довженком подій Другої світової війни в контексті реалізації «української політики пам'яті».

У багатоплановому, пристрасному документі, яким є щоденникові нотатки, начерки майбутніх творів О. Довженка, виразно прослідковуються три лінії. По-перше, це всляке засудження ворогів, змалювання найогидніших рис, притаманних загарбникам: «Німецькі солдати, криві, тонкі як глисти» [11, 139]. Це самий початок записів, а далі подібна тональність обростає новими жахливими подробицями, причому увага Автора фокусується на тих злочинах, які носять винятково огидний характер, зокрема, він багато пише про зґвалтування. Можливо, тому, що саме через них можна з'ясувати всю міру приниження, яку зазнала Україна (котра трактувалася як зґвалтована жінка). Записна книжка 1941 р. закінчується словами: «Велика і надзвичайна тема – українська жінка і війна. Хто виніс і винесе на своїх плечах найбільше лиха, жорстокості, ганьби, насильства? Українська мати, сестра, жінка, улюблена» [11, 141]. Само собою зрозуміло, що в умовах запеклої війни військовий журналіст по-іншому і не міг сприймати ворога.

Друга тема – це радянська лінія. З одного боку, підкреслюються мужність, героїзм, самовідданість і самопожертва бійців і командирів, але разом з тим впадає в око відверта, виразна критика радянської влади включно з найвищими достойниками.

У записах багато влучних спостережень щодо типових представників системи, яка стала одним із винуватців трагедії. Ось запис від 15 березня 1942 р.: «Зобразити щось вроді Р-го, товсту, жирну постать «журналіста», якому по суті кажучи, все одно, що і як, для якого український народ – це лише категорія кон'юнктури, який не любить і ніколи не любив народу і чужий народу. Це воша. Вона невдоволена тим, що ми взимку мало просувалися вперед... А піди просунься сам, падлюка» [11, 150]. Або та ж тема зневаги до жінок уже з боку радянських вояків: у шойно визволеному Харкові дівчина, що підійшла до червоноармійців, почула: «Забирайся геть, німецька б...дь!» [11, 286]. Тут же узагальнення: «Раніш солдату, що втік з полону, давали нагороду. Зараз саджають у тюрму»; «Наказово-циркулярний дурню, як пишню розцвів ти на нашому полі!» [11, 255]. Автор, безумовно, радянська людина, хоча й не комуніст, гріх було б трактувати його по-іншому, але стільки негативних рис («дуроводства») помітив і піддав нещадному осуду він у системі. У цьому контексті доречно навести фрагмент із записів Олеса Гончара від 9 лютого 1966 р. «Колись,

ще за життя Сталіна, гуляли з Довженком, ... і він сказав: «– У нас, художників, своя партія» [12, 371]. До лав правлячої партії, констатують вчені, письменника так і не вдалося «загнати» [1, 178-179].

Утім, сприйняття радянської влади як «своєї», «рідної» співцем «Зачарованої Десни», як і більшістю населення, під сумнів не ставилося, що підтверджують і сучасні дослідники [4, кн. 2, 629], хоча зарубіжні історики й відзначають: «Позаяк більшість пересічних людей не вірила в політичні ідеології, їхня етнічна ідентичність і політичні лояльності були настільки розмитими, що це дратувало чи навіть гнівило людей із чітким світоглядом – українських націоналістів чи комуністів. Пересічні люди ніколи не розкривали, чи їхнє слово «наші» обіймає або вилучає комуністів і галицьких українців» [13, 233].

Третя лінія – Україна. Якби хтось здійснив підрахунок щодо частоти вживання етноніму та похідних від нього, то, очевидно, можна б було визнати: вони найчастіше зустрічаються на сторінках щоденника. Це – те, що найбільше болить Авторіві. У широковідомому сюжеті про українську селянку, котра дала притулок двом поранилим радянським бійцям, коли їх видала німцям одна «відьма», жінка намагалася врятувати їх, видаючи за своїх синів, які воювали на фронті, йдеться про українську матір. Окрім того, не може не привернути увагу досить багатозначний рядок: «Бреше вона. Її сини повбивані ще у 19-м році» [11, 154-155]. Так з'являється розуміння повторюваності трагедії, порівняння її з попередньою війною. О. Довженко, здається, не пропустив жодної кривди, завданої своєму народові: мордування безвинних людей, спалені села, чорні свитки, зруйнований Успенський собор, спалений Хрещатик, загибель творців і носіїв української культури, вивезені до Німеччини українські дівчата (цікавий у цьому контексті переказ розмови з М. Хрущовим: «–Чи не занадто дехто з українців заліз у свої українські рахунки? Чи не забули марксизму в історії? Чи не забули, що справа зараз не в українських проблемах? Я трохи заперечив. Справа, головним чином, в стражданні за судьбу народу і боязнь за його знищення. Коли я прочитав, що німці вивезли до Німеччини 50 000 українських дівчат і жінок, я плакав. Але я не знаю, чи плакав би я, прочитавши про вивіз взагалі жінок» [11, 185]).

До речі, напрочуд сучасно виглядають роздуми Автора про національну історію та її громадянське значення. Запис від 13 квітня 1942 р.: «Боже ж ти мій! Двадцять п'ять років немає історії і нема словника. Яка ганьба! Яка мерзота! Чия огидна рука тут діяла і во ім'я чого? Країна виховання безбатьченків! Безбатьченків без роду, без племені. Де ж і рості дезертиру, як не у нас?» [11, 170]. У роки війни було здійснено чимало спроб підняти дух людей, покликаючи на історичну пам'ять. Ці заходи детально проаналізував С. Єкельчик у монографії «Імперія

пам'яті» [13, 57-66]. Але О. Довженко спародіював дані потуги у блискучому діалозі: «–Бийте, товариші, німців! Рятуйте народ, як славні Богдан, Богун, Сагайдачний, Байда! – викрикують патетики. – А що це за люди? – питають один одного адресати промов. – А хто їх зна. – Байда, та це ж наш старший лейтенант. – А Сагайдачний? – Це редактор німецької газети...». І висновок О. Довженка не вселяє оптимізму: «Горе, горе, хоч ти навчиш нас, недобитків невдалої історії. А коли ні – умрем, навіки загинем» [11, 170].

Із цим застереженням повністю корелює гіркий висновок про війну: «Одбивали ми у німців наші села. ... Вилізли нам назустріч наші люде. ... Люде не радувалися своєму звільненню, їм нічим було радуватися. ... Це були бідні, згвалтовані й опоганені, спустілі людські душі. Такими вони вже й вмируть. Горе, горе, чому ти так полюбило народ мій многостраждальний? Чому влізло ти в нашу історію, як гадина в серце, і не вигнать тебе, не закласти?» [11, 145]. Досить оригінально виглядає і довженківська концепція перемоги. Це запис, до речі, 6 червня 1942 р.: «Німці нас не завоюють. Нас не можна завоювати. Нас і до революції ніхто не міг завоювати. Нас не можна завоювати так же завдяки чомусь, як і не дивлячись на щось. Я не хочу чомусь перебільшувати зміст технології нашої перемоги, нехай пробачать мені мої сучасники, хоча я знаю і відчуваю цілком все велике значення нашої важкої, кривавої і дорогої перемоги. Мені трудно буде радуватися перемозі. У мене так же не вистачить сил, як не вистачало їх після закінчення фільму вже ні на що. Образ нещасної моєї України, на полях, і на костях, і на сльозах і крові якої буде здобута перемога, заслонив уже в моїй душі все. З ним я і закінчу своє життя. А на переможному бенкеті, десь в кінці другого столу, я тільки тихо всміхнуся і благословлю живих нужденних небораків. А світ нехай собі радіє» [11, 222]. І, до речі, цієї позиції О. Довженко так і не змінив. Показовий його запис про враження від параду Перемоги на Красній площі 24 червня 1945 р., зроблений наступного дня: «Не було ні павзи, ні траурного маршу, ні мовчання. [...] Тридцять, якщо не сорок мільйонів жертв і героїв ніби провалились в землю або й зовсім не жили ... Мені стало сумно, і я вже далі не інтересувався нічим. [...] Мені було жалько убитих. Героїв, мучеників, жертв. Вони лежали в землі, безсловесні. Перед величчю їх пам'яті, перед кров'ю й муками не стала площа на коліна, не замислилися, не зітхнула, не зняла шапки. Мабуть, так і треба. Чи, може, ні? Бо чого ж плакала весь день природа? Чого лилися з неба сльози? Невже віщували живим?» [11, 339].

Оце, адресоване і сучасникам, і майбутнім поколінням, запитання «Чого лилися з неба сльози?» може слугувати своєрідним мотто до всієї книги щоденників. Чутливе серце поета підносить трагедію рідного народу до космічного рівня, вбачає у ній відлуння попередніх катастроф і зародки майбутніх

лих. О. Довженко не бажає належати до діячів «аплудисментних мистецтв» (його власний вислів), відтак останні рядки його «Щоденника» звучать аж ніяк не в дусі соцреалізмівського оптимізму: «Нема добра на Україні». І пояснення, чому ж так ведеться (яке теж аж надто актуально звучить): «Мало ми шанувалися. Все думали вимітати залізною мітлою та «кальоним» залізом. Та все доказувати щось там одне одному» [11, 502].

Посилання

1. Політична історія України. XX століття: У 6 т. – К., 2003. – Т. 4: Україна у Другій світовій війні 1939 – 1945 / Керівник т. В.І. Кучер. – 584 с.
2. Україна і Росія в історичній ретроспективі: Нариси 3-х т. – К., 2004. – Т. 3: Новітній український державотворчий процес / С.В. Кульчицький, Б.О. Парахонський. – 327 с.
3. Друга світова війна та (від)творення історичної пам'яті в сучасній Україні: Міжнар. наук. конф. (23–26 вересня 2009 р., Київ). – Без пагінації.
4. Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст.: Іст. нариси. У двох кн. / Ред. кол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – К., 2012. – Кн. 1. – 733 с.; Кн. 2. – 942 с.
5. Сюдюков І. Пам'ять як ресурс впливу / І. Сюдюков // День. – 2009. – 29 вересня. – С. 4; Його ж. Український рахунок «Вождю», або Про що говорив батько Олександра Довженка... / І. Сюдюков // День. – 2010. – 26–27 березня. – С. 1, 4.
6. Корюківка у смертельному вогні: Правда про трагедію провінційного містечка у партизанських краях // Голос України. – 2013. – 22 лютого. – С.1, 6-7.
7. Антоненко П. Відвертість без купюр: вийде друком «Щоденник» Довженка / П. Антоненко // Сіверщина. – 2012. – 25 жовтня. – С. 14.
8. Фіалко Д. Душа на папері / Д. Фіалко // Україна молода. – 2013. – 5 березня. – С. 14.
9. Марочко В. Зачарований Десною: Історичний портрет Олександра Довженка / В. Марочко. – К., 2006. – 285 с.: іл.
10. Коваль М.В. Справа Олександра Довженка (До 100-річчя з дня народження) / М.В. Коваль // Український історичний журнал. – 1994. – № 4. – С. 108-120.
11. Довженко О. Зачарована Десна. Оповідання. Щоденник (1941-1956) / О. Довженко. – К.: Дніпро, 2001. – 512 с.
12. Гончар О. Щоденники: У 3-х т. / О. Гончар. – К., 2002. – Т. 1 (1943-1967). – 455 с.: іл.
13. Беркгоф К. Жнива розпачу: Життя і смерть в Україні під нацистською владою / К. Беркгоф. – К., 2011. – 455 с.
13. Єкельчик С. Імперія пам'яті: Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві / С. Єкельчик. – К., 2008. – 303 с.

Демченко Т.П. Роль «Дневника» А. Довженко в формуванні історичної пам'яті о Второй мировой войне

В контексте підходів сучасної української історіографії в статті аналізується значення «Дневника» А. Довженко як унікального джерела формування історичної пам'яті о последней войне.

Ключевые слова: Вторая мировая война, украинский народ, модели исторической памяти, «Дневник».

Demchenko T.P. The importance of the O. Dovzhenko's «Diary» in the formation of historical memory about the Second World War

The article analyzes on the point of view by the contemporary Ukrainian historiography the importance of the O. Dovzhenko's «Diary» as the unique source of formation of historical memory about the last war.

Key words: the Second World War, Ukrainian people, models of historical memory, «Diary».

13.03.2013 р.

УДК 94(477):314.151.3 «1944/1947»

О.В. Онопрієнко

ПЕРЕСЕЛЕНЦІ З ТЕРИТОРІЇ ПОЛЬЩІ 1944-1947 РР. ГЛУХІВСЬКИЙ АСПЕКТ

У статті розглядаються факти примусового переселення українців з території Польщі в результаті підписання Угоди між Польським Народним Визвольним Комітетом та Українською Радянською Соціалістичною Республікою 9 вересня 1944 року. На основі архівних документів та спогадів учасників тих подій і їх нащадків розкриваються питання господарського облаштування, трудової діяльності, навчання та адаптації переселенців на території Глухівщини.

Ключові слова: Угода 9 вересня 1944 року, переселенці, лемки, Верхomla Мала, Глухівщина.

В сучасній історіографії з'являються публікації, які висвітлюють трагічні сторінки історії українського населення на теренах Польщі, примусове виселення до та в ході операції «Вісла». Цій темі присвячені дослідження Є. Сінкевича, В. Сергійчука, І. Красовського та інших дослідників. Маловивченою залишається проблема переселення українського населення з території Польщі на Східну Україну, в тому числі на Сумщину. Метою даної статті є розкриття маловідомих фактів переселення лемків на Глухівщину в результаті домовленостей між УРСР та ПНР у 40-х роках ХХ ст.

9 вересня 1944 р. в Люблінні Голова Ради Народних Комісарів УРСР Микита Хрущов і керівник Польського Комітету Національного визволення Едвард Осубка-Моравський підписали Угоду про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території України. Головними представниками польського уряду у справі евакуації українського населення з Польщі були консул Рогальський (до квітня 1945 р.) і Йосиф Беднаж (31 травня по 11 березня 1947 р.). Головним уповноваженим уряду УРСР виступали М. Підгорний, а з 1 січня 1946 р. – М. Ромащенко. Територія, на якій відбувалася дана акція, охоплювала землі Ряшівського, Люблінського і Краківського воєводств. За названою угодою переселення повинно було здійснюватися виключно на добровільних засадах. На жаль, цей пункт угоди був порушений і часто переселення мало насильницький характер, а подекуди супроводжувалось навіть терором та спричинило численні людські жертви.

На першому етапі (15 жовтня – 31 грудня 1944 року) акція переселення мала відбиток добровільності. Інструкція від 21 вересня 1944 р., видана для польських репатріаційних органів щодо реалізації угоди 9 вересня, стверджувала, що «евакуація добровільна, тому не можна застосовувати ані безпосереднього, ані посереднього примусу. Згоду на евакуацію можна висловити або усно, або на письмі» [2]. Відповідно до угоди українцям, що виявили бажання евакуюватися, скасовувалися всі недоїмки по натуральних постав-